

Makalenin Türü: Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi: 10/ 04/ 2025

Kabul Tarihi: 26/ 05/ 2025

Atıf Bilgisi: Arsu, Özgür (2025). *İbn Hayr'ın Kitâb-ı Hâdî Adlı Eserinde Yer Alan Arkaik/Eskicil Kelimeler*. *Kastamonu Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 1, S. 1, s. 63-100.

İbn Hayr'ın *Kitâb-ı Hâdî* Adlı Eserinde Yer Alan Arkaik/Eskicil Kelimeler*

Özgür ARSU**

Öz

İbn Hayr (Hayroğlu, Hayrunoğlu, Ahmed bin Hayr) tarafından kaleme alınan *Kitâb-ı Hâdî* adlı eser yegâne nüsha olup Ankara Millî Kütüphanede, 06 Mil Yz B 108 arşiv numarasıyla kayıtlıdır. Mezkûr metin 289 varaktan müteşekkil, aruzun *fâ'îlâtün fâ'îlâtün fâ'îlâtün fâ'îlün* kalıbıyla yazılmış olup 11 752 beyitten oluşmaktadır. Arkaik/eskicil adı verilen sözcük, eskiden kullanılan ancak bugünkü yazı dilinde karşımıza çıkmayan, konuşma dilinde ise az rastlanılan kelimeler demektir. Bu tür yapıların bilinmesi, dilin zaman içindeki değişim ve gelişimini göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Türk İslam edebiyatı sahasında verilen yazma eserlerin özellikle de dil açısından incelenmesi çok kıymetlidir. Bu bağlamdan hareketle, İbn Hayr'ın *Kitâb-ı Hâdî* adlı eserinde yer alan arkaik/eskicil kelimeler tespit edilmeye çalışılmış ve ilgili beyitlerin örneklendirilmesi yapılmıştır. Bu kelimeler alfabetik olarak sıralanmış, anlamları ve geçtikleri (varak numarası, beyit numarası) yerler gösterilmiştir. Bu çalışmada, metin içerisinde yer alan arkaik kelimeleri tespit edip diğer çalışmalarla mukayese edilmesi ve bilim dünyasına naçizane bir katkı sunmaktır.

Anahtar Kelimeler: Dil araştırmaları, Dil, Arkaik/Eskicil kelime, İbn Hayr, *Kitâb-ı Hâdî*

The Archaic (Tr. Eskicil) Words In Ibn Hayr's Work *Kitâb-ı Hâdî*

Abstract

Being an edition of the original work written by Ibn Hayr (Hayroğlu, Hayrunoğlu, Ahmed bin Hayr), it is recorded under the archival no. 108 in the National Library in Ankara. The mentioned text consists of 289 foils, written with the aruz prosody of *Fâilâtün Fâilâtün Fâilâtün Fâilün*, and has 11 752 couplets. The word that is called archaic (*tr.* eskicil) has been used in the past but cannot be detected in written language and is rarely spoken. Knowing this kind of structure is important for seeing the change and developments in the language. Within this context, the archaic (*tr.* eskicil) words in Ibn Hayr's work, *Kitâb-Hâdî* have been detected, and the exemplification of the related couplets has been done. These words have been ordered alphabetically, and their meanings and where they are mentioned (foil no., couplet no.) have been shown. The study aims to bring an example to other studies by detecting the archaic elements in the text and making a humble contribution to science.

Keywords: Language studies, Language, Archaic (*tr.* Eskicil) word, Ibn Hayr, *Kitâb-ı Hâdî*

* Bu makale, tarafımızca hazırlanan İbn Hayr'ın *Kitâb-ı Hâdî* Adlı Eseri (İnceleme-Metin-Sözlük-Dizin) isimli Doktora tezinden üretilmiştir.

** Doktora Öğrencisi; Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı, Türk İslam Edebiyatı Bilim Dalı. E-mail: ozgurarsu58@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2820-6185.

GİRİŞ

Bir dilin söz varlığı içerisinde bulunan arkaik/eskicil unsurlar o dilin köklü bir tarihî geçmişinin olduğunu bize kanıtlamaktadır. Bu sözcükler, her ne kadar kullanımdan düşmüş sözcükler olarak adlandırılrsa da Türkçenin tarihsel sürecini ortaya koyan önemli sözcüklerdir. Arkaik/eskicil sözcükler, Türk lehçe ve ağızlarını, tarihî çağlara bağlayan önemli unsurlardan birisidir. Türk dili, geniş bir coğrafi alanda kullanılan bir yazı dilidir. Türk yazı dillerinin kronolojik geçmişine bakıldığında Orhon yazıtlarından başlayarak bugüne değin ses, şekil ve biçim bakımından çeşitli değişimler ve gelişmeler göstermiştir.

Eserde verilen arkaizm örneklerine değinmeden önce arkaik/eskicil kavramı hakkında kısaca bilgi vermek yararlı olacaktır. TDK, Türkçe Sözlükte “arkaizm/eskicil” için şu tanımlamada bulunmuştur: 1. Kullanıldığı çağdan daha eski bir çağa ait bir biçimin, yapının özelliği. 2. Sanatta varılan olgunluk aşamasından sonra o sanat dalının erken dönemlerine dönüş çabasında bulunma. 3. Modern dille yazılmış bir metinde geçmişi daha somut canlandırabilmek amacıyla eskimiş kelime veya deyimlerden yararlanma (Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu, 2011, s. 153). Arkaik kelimesi için de şu tanımlamada bulunur: 1. Güzel sanatlarda klasik çağ öncesinden kalan. 2. Eskicil (Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu, 2011, s. 153). Mehmet Ölmez “arkaik” kavramı hakkında farklı bir tanımlamada bulunmuştur. Ona göre “bir dilde Eski Türkçe ile karşılaştırıldığında öteki Türk dillerinde bulunmayan ses ve yapı özelliklerinin yanı sıra sözlüksel biçimlerin de Eski Türkçeye benzer biçimde yaşaması, kullanılmasıdır” (Ölmez, 2003, s. 136).

Bilhassa arkaik unsurlar geçmiş dönemlere ait, dönem itibarıyla yazı dilinde yerini almayan fakat nadiren Anadolu ağızlarında yapılarını devam etmekte olan arkaik yapılardır. Dönem içinde eskicil olarak değerlendirilen kelimeler, bağlı olduğu devrin hem yazı dili hem de konuşma dilinde sık sık yer verilen sözcüklerdir. Arkaik kelimeler; Eski Türkçede, tarihî lehçelerde ve Batı Türkçesinin ilk devirlerinde yerini almıştır (Ekşioğlu 2015, s. 379).

Türk dili, yüzyıllar boyunca birçok nedenlerle çeşitli kavimlerle etkileşimlere girmiştir. Bunun doğal bir sonucu gereği bu kavimlerle kelime alışverişleri yapmıştır. Bu durum dildeki söz varlığının aslî şekillerinde birtakım değişikliklere neden olmuştur. Bazen, söz konusu kelimeler konuşmada ve yazılı metinlerde tamamen kullanımdan düşebildiği gibi bazen de ağızlarda birtakım fonolojik ve morfolojik değişimlerle varlığını sürdürmüştür. Örneğin; Türk dilinin ilk yazılı ürünleri olan Göktürk anıtlarında yer alan ve “çok” anlamına gelen “üküş” kelimesi,

Derleme Sözlüğü'ne göre ağızlarda "öğüş" biçiminde varlığını sürdürmektedir. (DS, 1993, s. 3323) Bu bağlamdan hareketle yazılı veya sözlü dil eklemine kelimelemlerin yaşam süresinin çok değişken olduğunu görmekteyiz.

Arkaiklik olgusunun bir başka problemi de kelimelemlerin veya eklerin bazılarının bölgesel bazılarının ise ulusal yaygınlıkta kullanılmalarıdır. Bu durum dilin canlı ve esnek yapısının doğal bir sonucudur. Arkaik özellikler barındıran sözcüklerin tespitinde, bu sözcüklerin varsa ağızlarda olan kullanımları dikkate alınmamıştır.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla arkaik kelimelemler hakkında yapılan bazı çalışmalar şunlardır:

Deniz, S. (2023). Âşık Veysel'in Şiirlerinde Birkaç Eskicil/Arkaik Sözcük Üzerine Bir İnceleme. *CUJOSS*, 47 - Âşık Veysel Özel Sayısı, s. 25-28.

Ekşioğlu, S. (2015). *Şeyhî Divan'ında Arkaik Sözcükler*. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (15), s. 3, 78-387.

Kuşdemir, A. (2024). Fuzûlî Dîvânı'ndaki Arkaik Unsurlar. *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(15), 174-192.

Metin, B. (2016). Sâ'ati'nin Terceme-i Hadis-i Erba'in'inde Arkaik Sözcükler. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (31), 223-240.

Sıvışan, H. İ. (2024). Hamzaname'nin 60. cildinde yer alan arkaik kelimelemler. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 9(1), 153-181.

Türk, O. (2021). Hamzaname'nin 72. cildinde Yer Alan Arkaik Kelimelemler. *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi*, (15).

Üşenmez, E. (2014). **Eski Anadolu Türkçesinde Arkaik (Eski) Ögeler**. Akademik Kitaplar.

İbn Hayr'ın eseri, dinî-tasavvufî mesnevi grubundadır. Dinî bir eser olmasının yanı sıra içerisinde bolca arkaik kelimelemler barındırması açısından diğer dinî mesnevilerden farklı bir konuma sahiptir.

İbn Hayr ve *Kitâb-ı Hâdî* Hakkında

İbn Hayr (d. ??-ö.??) hakkında şüara tezkirelerinde malumat bulunmayan şair "Hayroğlu, Hayrunoğlu, Ahmed bin Hayr, İbn Hayr mahlaslarını kullanmaktadır (Uygur, 2024). Müellifin nerede ve ne zaman eğitim gördüğü, ilim tahsilini kimde yaptığını dair herhangi bir bilgi

yoktur.* Bütün bu belirsizliklere rağmen eserden hareketle şairin, metin içerisinde kullandığı ayet-i kerime, hadis-i şerif iktibaslarına yer vermesi dinî-tasavvufî konulara hâkim olduğunu; tefsir, hadis, kelam, akaid gibi konulara yer vermesi ise de onun dinî ilimlere vukufiyetini bizlere göstermektedir. Metinde yer alan Arapça ve Farsça ibarelerin olması, az da olsa aruz kullanım hatası, kullandığı dilin sade, açık ve anlaşılır olması, şairin iyi bir eğitim aldığına dair önemli emarelerdir.

Müellif eserinde sadece mahlaslarını kullanmıştır:

Ahmed bin Hayr'a diyünüz Hakk'ın uyup rahmetin

Dâ'imâ feyz eylesün halk üzere Hakk'ın ni'metin [158a/6328]

Hak-ile ol sâlik olgıl Hak bile gir cennete

İbn Hayr'a kıl du'âyı bile gir cennete [77b/3095]

Zerre 'aklı olsa kişi fikr ide bunı anı

Göz açar şerden kaçır bilür nedür **Hayroğlı** [165b/6642]

Göz açuk kişiler kim işin hayrın kaşdıdur

Bunda da bilir ki **Hayrunoğlı** gâyet dostıdur [165b/6643]

Müellif, gözü açık olanların yani uyanık kimselerin hayır işler yapmasını istemektedir. İbn Hayr da kendisine bu konuda ikazda bulunarak Hz. Peygamber'den şefaât talebinde bulunur (Civelek Kınay, N. 2022, s. 29):

Tâ kıyâmet dînimüz bâkî tâm yevm-i kıyâmet

Ol habîb bize **şefîdür** hem **müşeffa** 'ol hümâm [239b/9674]

İncelemesi yapılan eserin künye bilgisi şu şekildedir:

Eser adı: *Kitâb-ı Hâdî*

* İncelenmesi yapılan şuarâ tezkireleri şunlardır: Kâşif Yılmaz, Güftü ve Teşrifâtü's-Şuarâ, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2001; İbrahim Kutluk, Kınalızâde Hasan Çelebi Tezkiretü's-Şuarâ, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1978; Şehî Bey Heşt Behiş, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1980; Pervin Çapan, Tezkire-i Safâyî (Nuhbetü'l-Âsâr min Fevâidi'l-Eşâr) Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2005; Mustafa İsen, Latîfî, Tezkiretü's-Şuarâ ve Tabsîratü'n-Nuzamâ, Kültür Bakanlığı, Ankara 1990; Adnan İnce, Tezkiretü's-Şuarâ Sâlim Efendi, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2005; M. Ali Yekta Saraç, Osmanlı Müellifleri, TÜBA, Ankara 2006; Süleyman Solmaz, Ahdi ve Gülşen-i Şuarâ'sı, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2005; G. M. Meredith-Owens, Meşâirü's-Şuarâ or Tezkire of Aşık Çelebi, London 1971.

Eserin türü: Dinî-tasavvufî

Eserin arşiv numarası: 06 Mil Yz B 108

Müellif: İbn Hayr

Müstensih: -

İstinsah tarihi: -

Temmet kaydı: -

Bulunduğu Yer: Millî Kütüphane, Ankara

Koleksiyon: Millî Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu

Dvd Numarası: 108

Yaprak: 289 (578 sayfa)

Eser hattı: Nesih

Boyut: 262*200-180*113 mm

Kitâb-ı Hâdî, mesnevi nazım şekliyle yazılmış olup aruzun *fâ 'ilâtün fâ 'ilâtün fâ 'ilâtün fâ 'ilün* kalıbı kullanılmıştır.

Başı: Her kaçan kim beyt-i mâldan fâriğ olurdu 'Alî

Râzî olsun Allâh andan anda kılurdu ol velî

Sonu: Tâ 'at-i Hakk'a komaz halkı da yok ihlâş-ı hâş

İdelüm ihlâş tâma cidd nitekim itdi havâş

İbn Hayr'ın *Kitâb-ı Hâdî* Adlı Eserinde Yer Alan Arkaik/Eskicil Kelimeler

Eserde tespit edilen “kelimelerde görülen arkaik örnekler” toplamda 112 adettir. Bu kelimeler aşağıda alfabetik olarak sıralanmış ve anlamları verilmiştir. Her örneğin bitiminde varak numarası, beyit numarası ile birlikte parantez içerisinde verilmiştir.

Eklerde Görülen Arkaik Örnekleri

-AyIn emir/istek kipi

1. tekil şahıs emir/istek kipi eki “AyIn”dır. Bu ek şekil itibariyle Eski Türkçe döneminde görülmektedir. (Bu ekin Eski Türkçe döneminde dilek kipi olarak adlandırılması için bk. Gabain, 2007, s. 79). Birinci şahıs eklerinde görülen örnekler genellikle kiplere göre çeşitlilik arz etmektedir. Emir veyahut istek kipi şekilleri –*ayın* şeklinde karşımıza çıkmaktadır:

Varuban ol nûr-ile ağşâm namâzın **kılayın**

Hem benüm-çün hem senüñ-içün su'âl eyleyüben [145b/5785]

Didi ol kâfir gelüñ ben bile varayum aña

Size tanıkluk **varayın** varuban anda aña [205b/8290]

Kızuma ısmarlayup anuñla hâlvet **kılayın**

Ben anı bu yolla aldanmağa çâre **bulayın** [225b/9135]

-dUrUr bildirme kipi eki

Bu ekin kullanımına dair Bilge Ercilasun şunları ifade etmektedir: Osmanlı Türkçesi döneminde “durur” bildirme eki 15. yüzyıldan itibaren azalıp 17. yüzyılda da varlığını kaybetmiştir, der (Ercilasun, 2004, s. 463).

Eserde yer alan “-DURUR” eki günümüzdeki “dur-dür” ekinin karşılığıdır:

Bu hadîs müttefikdür gâyet sıhhatdedür¹

Dağı **çok-durur** rivâyet her biri bundadır [281a/11364]

Mü'minüñ 'işyân [u] zenbi mâni' olmaz hıbbına

Mu'tekid **müznib-dürür** key hıbbı var hep hıbbına [281a/11373]

Birinci tekil şahıs için diğer çekimler belirsiz geçmiş zaman, geniş zaman ve istek kipi olarak şu şekilde karşımıza çıkmaktadır:

Ki hakikat-i Muhammediye kâdrin **bilmüşem**

Aşl u a'lâyı hakâyık u teyakkun **bulmuşam** [7b/252]

Urmağa şol dişleri kim **görmüşem** ki çok anı

Ben Resûl'üñ hazreti şallû 'aleyhi öpdüğünü [187a/7532]

Kip Eklerindeki Arkaik Örnekler

-p zarf-fiil eki+ turur+ şahıs zamiri eserde şu şekilde kullanılmıştır:

Bu-durur bir kişi kim hıfz ide mi 'ilmi ki kamu

Nâs **olupdur** 'âciz andan bağladı soñra ân bu [16a/601]

---

¹ Mısranın vezni bozuktur.

Bu cemî' geri yerine vâriyla ki oldur mümteni'

Saňa olmışdur yaqîn tâm ki **olupdur** muṭṭali' [17a/644]

Hep 'alâmetdür bular **olup durur** gâyet qarîb

Kim kıyâmet kıpa dîn ü ehl-i dîndür ki qarîb [198b/7992]

Gelecek zaman kipi eki olan (-*IsAr*, -*İsEr*), metindeki kullanımını şöyledir:

Didi yoq bes didi nice **olusar** hâlüh senüh

'Âşî olan saňa kıtlini idersin sen anuh [28a/1121]

Göre anlar 'avvâmü'l-mü'minîn nice **olusar**²

Ol namâzda kıalan a'mâli nice **kılsar** [272b/11020]

Zarf-fiil Eklerindeki Arkaik Örnekler

Eserde yer alan zarf-fiil eklerinden olan (-icek, ıcak), kullanımını şöyledir:

'Aklı yoğuh bunlar ider dîn ü dünyâsın harâb

Nef' **idicek** gün olar ki bâ' iş-i mülk-i 'azâb [26b/1054]

Zıkr **idicek** bini ta'zîm ider idi bu kıulum

Benüm-içün zıkrı hem hâliş iderdi bu kıulum [95a/3819]

Bir başka arkaik yapı olan (-*uban/-üben*) zarf-fiil ekinin kullanımını şu şekildedir:

Kaçuban bunda belâdan ni'met iden heves

Bilicek anda gibi bundan ikiden urmaz nefes [95a/3829]

Oluban ki Rabb'e 'ârif ol kıtâb u sünnetüh

Tutuban yolın müdâm yolına gide cennetüh [95b/3832]

Şıdık u şevk-ile kıla cümleyi ki ider idi ol

Böyle inşâ **idüben** ol vaqıt bunı dir idi ol [102a/4106]

Kelimelerde Görülen Arkaik Örnekler

ağ: ak, beyaz; temiz

Bakma yüzüm kıarasına kıaramı **ağ** eylegil

² Mısranın vezni bozuktur.

Câri kııl huddâmınıñ cennetde zembüm 'afv kııl [280a/11378]

ağmak: çıkmak, yükselmek, toplanmak

Didi bir qavl eyü işler işler anı **ağ-durur**

Hoş melâyik şuhfıla kim hep mühürlenmiş-dürür [266b/10799]

alda-: aldatmak, kandırmak

Clauson (1972, s. 133) alda- sözcüğünün anlamlarını, “yanıltmak, kandırmak, dolandırmak” şeklinde ifade etmiştir. Sevortyan (1974, s. 127), alda- kelimesinin anlamlarını farklı şekilde yorumlamıştır: I. Yanılt-, yalan söyle-; dolandır-, aptal yerine koy- II. Ayart-; ikna et-; baştan çıkar- III. Kötü duruma düşür-; aldat-; yalan söyle-; IV. Sözünü tut- V. Avut-; mecazî anlamda (eğlendir-, çocuğu oyala-,) şeklinde değerlendirmiştir. Bunun yanı sıra metinlere eşgüdümlü olarak al eyle- / al et- “hile yap-” eylemine tesadüf ettiğini belirtmiştir. Drevnetyurskiy Slovar ise (1969, s. 34) alta- sözcüğün manasını, “dolandırmak, kandırmak, aldatmak” şeklinde yazmıştır.

DLT'ye baktığımızda ise alda- “aldatmak” (1999, s. IV-18); YTS'de “kandırmak, oyun etmek, aldatmak,” (Dilçin, 1983, s. 7); EUTS'de altag “aldatma, hile” (Caferoğlu, 2011, s. 12) anlamında yer almaktadır (Atmaca, 2019, s. 5).

Bilmez ol Deccâl dünyeye nicedür nûr şanur

Qamu Deccâl ide azğun bile olsa **aldanur** [63b/2500]

anda: orada; onda

Onda kelimesi, “onda” TS 135 < ET anta/anda Krş. ol I. “orada” (Clauson, 1972, s. 176). Onda <o+n+da< OT. Anda (Gülensoy, 2007, s. 626).

Didi âhîr virmeseñ senden şorarlar hâlümü

Anda yarın kim bilinür n'itdigün halkuñ hemi [2a/20]

Vardı bir mescid yol üzre girdi aña kıldı namâz

Anda birkaç rek'at ol **anda** eyledi niyâz [205b/8283]

andan: ondan

Bû Hüreyre râzı ola **andan** Allâh didi o

Kim Resûl'ün hâzreti şallû 'aleyhi sellimû [12a/432]

Didi buldı bunca dervîşler ta‘âm bunca kadar

Hişşe n’içün almaduñuz siz diyüp *andan* şorar [205a/8772]

anı: onu

Şöyle kim altmış yılañ ihyâ ide giceler *anı*

Gündüzin oruc tuta andan hayr bu iy ehl-i dîn [12a/434]

Gördi dergâhda turur döndi elin iletdi *anı*

İçerüye çün gelür iken halîfe göre *anı* [207a/8355]

aña: ona

Dir ‘Ömer hâtun girişdi Haqq’a kııl şükr ü şenâ

Bil ‘Ömer hâlünü bilmez eyle hayr *aña* du‘â [4a/112]

anlar: onlar

Yoluma gitmedi *anlar* sîretümde olmadılar

Ŧutmadılar sünnetümi sünnete uymadılar [18a/694]

Gördüm ol kabre yöneldiler özümü gizledüm

Sözlerinden *anları* bilem işidüp gözledüm [124b/4905]

añsuzda: ansızın

Böyle şanurken rûşen *añsuzda* gör bizi oda

Ġâfil özin bilmeye beñzer şapar girür oda [63b/2506]

Alur *añsuzda* yolu ölüm dimez gice yolu

Diri kıomaz hîç kıulı pes key irü cân u dili [123b/4863]

arık: 1. Zayıf, güçsüz, çelimsiz, lâğar. 2. Verimsiz, çorak. aruk/arık II “zayıf, sıska” < ET. Aruk “yorgun, tükenmiş” (Clauson, 1972, s. 214). Arık (1) “zayıf, cılız” arık (DLT) < arı-k. arık (KarH.), arıh (KarT.), arkan (Uyg.), arkun (Uyg., AH “yava”). arık (2) “yorgun” OT. Aruk (DLT) < ar-uk. arık (KKlp., YUyg., TatK., Nog., Kırg., Kzk.), arrık (Trkm), arig-arık (Özb.), arx (Az.), Erik (YUyg), oruk (Uyg.)(KTLS), arx (Ker./KrTS 61) (Gülensoy, 2007, s. 76). [ar-“yorulmak” fiilinde sıfat] (TS,198-202) şeklindedir.

Şoñra turdı vardı mescidi içinde bir ağac

Artıkdı konmuşdı mescid içinde ol ağac

[280a/11391]

artuq: -den başka

Dir şehâdet iderem var hüccetüm birdür Hudâ

Andan **artuq** Tañrı yoqdur vâhid ü ferddür Hudâ

[132b/5239]

artuq: fazla, ziyade

“artık” kelimesi, EUTS’de “artuk” şeklinde, “artık, çok fazla, arta kalan, son, son derece anlamlarında geçmektedir (Caferoğlu, 2011, s. 21). ETG’ de “artuk, artok, adruk” şekillerinde “ziyade, artık” anlamlarında geçmektedir (Gabain, 2007, s. 262). DLT’de ise “artuk” (Atalay, 2006, s. 129), TaS’de “1. Başka, gayri, maada. 2. Fazla, ziyade. 3. Kusur, -den fazla. 4. Üstün. 5. Bir bütünü büyük bir kısmı.” anlamlarında yer almaktadır (TaS, 1983, s. 14).

Zîre eşkâl ü hâmet havf u hüzn **artuq** alur

Şehvet ü şeytân u dünyâsında **artuq** yol bulur

[4b/136]

Akçe de olsa anuñ her vaqtd e şarfi olmaz

Artuq da olsa her vaqt bulup anı almaz

[42b/1716]

Dir şehâdet iderem var hüccetüm birdür Hudâ

ayruk: başka, ayrı, ayrıca

Ayruk kelimesi, EUTS’de “adruk” biçiminde “başka başka, ayrı, çeşitli, ayrı ayrı, çeşitli türden” şeklinde anlamları verilmiştir (EUTS, 1968, s. 5). Clauson, sözlüğünde “farklılık” anlamında verdiği kelimenin etimolojisi ile ilgili bilgi vermez. (EDPT, 1972, s. 276) İ.Z. Eyüboğlu kelimenin tahlilini “ayr-u-k” biçiminde yapar ve kelimenin “ayruk-ayrık” biçimlerinde kullanıldığını bildirir. Eserde kelimenin kökeninin “ayr-” olduğu belirtildikten sonra “ayrılma, ayırma, karşı çıkma, direnme” anlamlarına geldiği belirtilir. Ayruk kelimesinin Arapça karşılığı olan “muhalif” kelimesinden daha kapsamlı ve daha yeterli olduğu belirtilir (Eyüboğlu, 1991, s. 58).

Yeni Tarama Sözlüğü’nde bu kelime, madde başı olarak “ayrık-ayruk” biçiminde verilmiştir (YTS, 1983, s. 20). DLT’de ise madde başı olarak “ayruq” biçiminde yer alan bu kelime için “başka (gayr)” anlamı verilir. Ayruk kelimesi Oğuz lehçesinde “adruq” şeklindedir (DLT, 2005, s. 163). Gülensoy, bu kelimenin Eski Türkçe “adruk” biçiminden geliştiğini belirterek

kelimeye “başka, ayrı” anlamlarını verir (Gülensoy, 2011, s. 91). Bu kelime, “u” yuvarlak ünlüsünü barındırması nedeniyle ses düzeyinde arkaik özellik göstermektedir.

Kim kitâblarında sihrüñ ma'nîsi şarf kılmadur

Şey' ü vechinden bir **ayruğ** veche anı zühd midür [68b/2711]

Hem muvâfık olma miskînlere dile meskenet

Kâfîdür girü 'ulüvvden kıılır **ayruğ** bu şıfat [71a/2826]

bay: zengin

Meyli yok ol kâdîñüñ hîç kadar bir yanında anuñ

Hep gedâyı vü **bayınuñ** dünyâ ni'amı ehlinüñ [5b/180]

Altı biñ atluya iki beg yayaya irişdi pây

Şüret u muğnî ganîmet buldı ki yoksul u **bay** [44a/1775]

bañrıq: on bin erin komutanı

Çıkarup bir hac dañı on biñ eriyle gönderür

Girü ol **bañrıqıyla** ki evvelde baş öldürür [219b/8918]

Ba'zı **bañrıqlar** kalķuban Kayşer'e söylediler

Yâ melik her dürlü sözüñ ilķâ saña eylediler [220a/8945]

beg: beyefendi, bey

“Beg” sözcüğü ilk olarak Orhun Yazıtları'nda kullanılmıştır. Talat Tekin, kelimeye “bey” anlamını vermiştir (Tekin, 1998, s. 125). EUTS'de ise bu kelimeye üç farklı anlam verilmiştir. Bunlar; “bey, efendi, şehzade, prens, eş, koca, erkek” biçimindedir (EUTS, 1968: 37). Clauson, eserinde bu kelimeyi “bir klanın veya kabilenin başı, ast bir şef ve benzerleri” şeklinde açıklamıştır (EDPT, 1972, s. 322). DLT'de ise “beg” kelimesinin hem bey anlamına geldiği hem de evinde bir beye benzetilmesinden dolayı kocaya da söylendiği belirtilmiştir (DLT, 2005, s. 180).

TS'de ise bu kelimeye üç farklı anlam verilmiştir. Bu anlamlar; “zevce, koca, küçük devlet başkanı, amir, nüfuzlu, ileri gelen, zengin adam” şeklindedir (TS, 2009, s. 479). Gülensoy kelimenin anlamını “bey” şeklinde vermiştir. (Gülensoy, 2011, s. 125) Bu kelime, “g” sesini barındırması yönünden ses düzeyinde arkaik özellik göstermektedir.

Başladı ki ağlamağa **beg** ü vezîrleri aña

Didiler iy pâzişâh bu n'îçün n'oldı saña [26a/1029]

Yâhûd görse bir ulu bir eyü işügi senüñ

Hâşşa **beg** yâ paşa görebile işügi senüñ [35a/1407]

berü: bu yana, buraya, beriye

Bir Yehûdî didi ben bu köşk şatun aluban

Gel **berü** yâ şeyh senüñle bunı bâzâr kılayın [164a/6579]

Cennet içre Hakk Te'âlâ'dan **berü** kim vaşfi anuñ

Bu-durur kim 'aql u dil ü dille olmaz vaşf anuñ [166a/6651]

bezek: süs, bezek

Çevre yanın kavî ortak her taraf bâğçecik

Gel gör ilitir nice düzmiş bâğçe virmiş **bezek** [63b/2504]

biliş: bildik, tanıdık, dost, aşına

Hakk-ile Hakk'un habîbiyle **bilişlik** nûr-ile

Zulmetin gidermese 'afv u şefâ'at sırr-ile [154a/6152]

Buñ idüp anı da şarf eyler bular özlerine

Yoğ-durur halkuñ kamu yâdına **bilişlerine** [275a/11133]

birle-bile: ile, birlikte, beraber

“birle” sözcüğü EUTS'de “birlä” şeklinde “ile, birlikte beraber” anlamlarında geçmektedir (Caferoğlu, 2011, s. 44). ETG'de “birlä” şeklinde “ile, ve, birlikte” anlamlarıyla yer almaktadır (Gabain, 2007, s. 141). DLT'de ise “birle” şeklinde “ile, beraber” anlamlarıyla (Atalay, 2006, s. 166), TaS'de (1983, s. 35) “ile” anlamında geçmektedir.

Alamaz da kimesne vaşfin anuñ ide **bile** [85a/3394]

Birle var bir dürli her birinde yoğ birinde ol

Âşirinden lezzet alur niteki evveldeñ ol [90a/3615]

biti [bitik]: yazılmış şey, mektup, defter-i âmâl, senet, belge

Virdi sağ ellerine Allâh **bitisin** anlaruñ

Bil ki ‘arşuñ sağ yanını itdirin anlaruñ [131a/5183]

Böyle füccâruñ kitâb **bitisi** bes virilür

Yarın arkasınuñ ardından şol eline gelür [267a/10883]

buyruğ [buyruk]: emir

Zıkr idüñ ni‘metlerin tâ idesiz şükrin tamâm

Zıkr idüñ **buyrukların** tâ tutasınız emrin tamâm [61a/2414]

Țutup Allâh **buyruğın** hem zevcimüñ haqqın ben

Gözedüp uhrâm umaram Haqq ide hayr u hasen [134a/5304]

Sen de Allâh **buyruğın** elden komağıl kardaşuñ

Haqqını gör gözle ‘ișyân olmaya Haqq’a eşüñ [134a/5305]

Çalap: Tanrı, Allah

Dirler idi bilmez ider hem bilürüz Haqq u Rabb

Kim şevâb virür bize andan dilerüz ol **Çalab** [141b/5627]

Dirler idi bilmez ider hem bilürüz Haqq u Rabb

Kim şevâb virür bize andan dilerüz ol **Çalab** [141b/5631]

çürle-: menfaat elde etmek

Hâlet issi **çürlenüñ** güc ola ‘arz-ı hâceti

Olsa kâruñ vâlinüñ yevm-i kıyâmetde kıatı [24b/956]

dahı: ve; da, de; dahi; bile

Babasından naql ider Zeyd bin Eslem **dahı** hem

Râzı olsun kamusından Haqq didi ol muhterem [3a/73]

Didigüm var mı icâzet **dahı** yakîn gelünüz

Görevüz hâlünüñ ögüt şoranuz ki bilevüz [3b/92]

Bu meşakkatler yirine koydılar sini anda sen

Hem **dahı** [ol] gûra yürürsin [anda] a‘mâl-i hasen [33a/1327]

depre-depretmek: hareket etmek, harekete gelmek, kımıldanmak, sarsılmak; kımıldatmak, sarsmak

Bu sözcüğe dair EUTS'de madde başı yer almamaktadır (Caferoğlu, 2011). ETG'de "täpränmäk" şeklinde geçen fiil "titremek, sarsılmak" anlamlarında geçmektedir (Gabain, 2007, s. 299). DLT'de "teprenmek" şeklinde "kımıldamak" anlamındadır (Atalay, 2006, s. 301). TaS'de "deprenmek" şeklinde "hareket etmek, harekete gelmek, kımıldanmak, sarsılmak" anlamlarında geçmektedir (TaS, 1983, s. 64). EATS'de ise "deprenmek" ve türevleri olan "kımıldamak, çırpınmak, tavır takınmak" anlamlarına da gelmektedir.

Depredüp zencîr-i 'ışkı ister gidere kıl ü kâl

Kılma 'aql-ı küll yok **Hayroğlı** olıcağ vaqt-i şıqâl [63b/2513]

'İşkınuñ sevdâsı **depretdi** yine zencîrümüz

Vây bize nefse havâle ideydi tedbîrimüz [71a/2814]

'İşkınuñ sevdâsı **depretdi** yine zencîrümüz

Vây bize nefse havâle ideydi tedbîrümüz [71a/2816]

Dime vü **deprenmedün** hîc hâl degül gayrısı

Deprenür lîk kurb u ba' dehu göre aña varası [216a/8726]

Boynumuzda girü 'aşkı **depredüp** zencîrimüz

'Aql 'âciz kaldı hergiz idemez tedbîrimüz [254a/10326]

Giri hayrân eyledi **depretdi** 'ışk zencîrümüz

Yağmaladı vârimuz hîc komadı tedbîrümüz [283b/11469]

dükeli [dükel, tükeli]: hep, hepsi, cümle, bütün, herkes

Kıldılar baña teveccüh aqçe altun-ile olar

Ben didüm hergiz **dükelidür** hâcetüm bilün bular [33b/1335]

Virdügün izz ü şerefden her Azîz ü her şerîf

Her saîd olsun saâdetdür **dükelidür** yâ Latîf [127b/5034]

Böyle maqhûr ola müstevlâ ola füssâk aña

Fikr idün meczûm **dükeli** mi n'oldı gâyet buña [198b/8034]

depeleş-: birbirini tepelemeye çalışmak

İşüm olsun ben *depeleşüp* ide mi kıtâl

Yâhud İslâm'a geleyüm kınkı olsun baña hâl [166a/6675]

Şordı niçün ceng idüben *depeleşürsiz* didi

Pes Resûl'ün hâzreti şallû 'aleyhi söyledi [166b/6686]

dir-: toplamak, getirmek. // **dirün:** toplayın

Kim divitlerin le'âlîye hem bunı vire [biri]

Divşirtün *dirün* kâmusın bunlaruñ siz biri [33a/1321]

dirlik [dirilik]: yaşayış, hayat, sağlık, geçim; tahsisat, ödenek

'İyş u 'ömrüm tar iderem zevcünüñle *dirliğün*

Eylerem bühtân seni öldürdürem *dirlik* anuñ [134b/5316]

Bir münâdî kamu bundan şoñra ider anda nidâ

Dir size *dirlik* ebeddür ölme yoğdur sermedâ [97b/3923]

dirilmek: toplanmak

Dir ger ol miski gibi anda *dirilmek* ile geçer

Her ne miğdâr 'iyş ider o bunca dürlü bir içer [90b/3622]

diyü: diye

Anacuğum babacuğum *diyü* âhla vire cân

Oğul u kıza oğul âh *diyü* kıldı cân revân [123b/4864]

Şordum andan pes nedür hâlün *diyü* didi baña

Çünkü bildün hâlîmi sen rahmet itsün Hâk saña [125b/4958]

dögün: dövme, yas, dövünmek, feryat etmek

Zâlimün alur şevâbın Hâk virür Hâk ehline

Döginicek seyyi'âtın bunuñ anuñ üstine [175a/7030]

dürüşmek: çalışmak, çabalamak, sebat etmek

Uyg. turuş- < tur- uş-, OT türüş- “Kitap dürmede yarışmak, yardımlaşmak anlamlarında kullanılmıştır.

Çande gidersin didüm didi zekâtda bir deve

Çaçdı bulmağa **dürüşürem** anı ire eve [1b/10]

Kendözine ne dilerse çamu mü' min çardaşa

Dîger eyle ola çamu **dürüşürdi** bu işe [4b/133]

Bulan 'izzet anda pes taçvâlu vü çul muçliş kişi

Ki bilindi hâl **düriş** taçvâyâ ol muçliş kişi [5b/182]

Mevte mevtden şöra **dürişe** ola müste'id

Açniyâdan gelen-ile façra ola müstemid [64b/2551]

Didi diyicek saña yâ Ka'b bu sözi-ile bu çulûb

Şalivirildi **düriş** cidd it çutıla bu çulûb [76a/3028]

divşir-: toplamak

Divşüreler dir ger çâlimlerüñ öñi olasın

Anlaruñ ol günde hem daçı imâmı olasın [33a/1325]

Kim divitlerin le'âlîye hem bunı vire [biri]

Divşirüñ dirüñ çamusın bunlaruñ siz biri [33a/1321]

ebsem: Sessiz, ses çıkarmayan, susan

Biri çaldurmadı başın u selâmum aldılar

Barmaç ucuyla çamusı **ebsem** olup çaldılar [31b/1260]

Dirler ise kim mürdeñ baña kim anda cevâb

Ebsem olmaçdur lisân sensin mürdeyi çalbimüñ [128a/5068]

egin: sırt, arka

“egin” kelimesi, EUTS'de “ägin, ängin” şekillerinde yer alıp “omuz” anlamına gelmektedir (Caferoğlu, 2011, s. 69). ETG'de “ägin, äñin, añın” şekillerinde geçip yine “omuz” anlamına gelmektedir (Gabain, 2007, s. 263). DLT'de belirtilen anlamıyla ve “eğın” biçiminde

geçmektedir (Atalay, 2006, s. 171). TaS'de ise "eğin" şeklinde olup "sırt, arka" anlamlarına gelmektedir (TaS, 1983, s. 78).

Ben çıkardım anda **egnümde** kamu olanları

Kim geyerdüm ben emîra'l-mü'minîn ki anları [34a/1352]

erk: kuvvet, güç, kudret

Ol kişi dir yâ emîra'l-mü'minîn bugünkü gün

İssi vü **erkidür** dahı issi-dürür yazık gün [1b/7]

etmek: ekmek

Anda 'ummâline kim bir döne hîc binmeyeler

Arı **etmek** yimeyeler niceler giymeyeler [23a/899]

Arı **etmek** yime ince geymeden nehy eylemek

Oldı anları tenâ'um itmeden nehy eylemek [25a/976]

eyit-: söylemek

Eski Türkçede sözcük ayt- "söylemek" şeklinde ifade edilir (BK D 41). Uygur Türkçesindeki kullanımı aynı şekilde ayt- "söylemek" biçiminde devam etmektedir (MI 19, 11). Karahanlı Türkçesinde ayt- "söylemek" (KB 507), Kıpçak Türkçesinde ayt- "söylemek" (Kİ 27), Harezmi Türkçesinde ayt- "söylemek" (Kutb 6), Çağatay Türkçesinde ayt- "söylemek" (Sang 54r 3), Batı Türkçesinde sözcük hem "eyt" şeklinde ince sıradan Dede Korkut Hikâyelerinde ise "ayt" şeklinde kalın sıradan olarak belirtilmiştir (Küçük, 2014, s. 10).

Eski Türkçe döneminden beri Türkçede görülen eyt- fiili, Batı Türkçesinin ilk devirlerinde uzun bir süre kullanıldıktan sonra Osmanlı Türkçesinin başlarından itibaren kullanımı azalmış ve sonradan ise kullanımdan düşmüştür (Karasoy ve Yavuz, 2004, s. 102). Orhun Yazıtları ve Eski Uygur Türkçesi metinlerinde ay-/ayt-/ayıt-/ayıld biçimlerinde geçen fiil, Eski Anadolu Türkçesinde eyit-/eyt-; diğer tarihî lehçelerde ise ay- ve genişlemiş hâli ayt-/ayd-/ayıt- biçimlerinde kullanılmıştır (Üşenmez, 2013, s. 137).

Eyitdi Hârûnu'r-Reşîd va'z didi şoñra ol

Âhirinde va'zınuñ ki diñle iy sa'îd ehl-i kavı [60a/2368]

eyü [eygü, eyi, eyü]: iyi

eyü+-lük isim soyut eki. Bu ek EO.'da -lık -lik şeklindedir. EDPT'de edgü; OT'de eyü, iyi "iyi" (Clauson, 1972, s. 51); OY'de edgü "iyi; iyilik; kâr, kazanç, yarar" (Tekin, 2010: 137); ETG'de ädgü, ädhgü "iyi, iyilik, üstünlük" (Gabain, 2007, s. 263); EUTS'de ädgü "iyi, üstünlük" (Caferoğlu, 1968, s. 68); KB'de edgü "iyi" (Arat, 2008, s. 1139); DLT'de edhgü "iyi" (Atalay, 1986, s. IV-168) ~ edgü "iyi" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015, s. 632); NFD-S'de edgü "iyi" (Ata, 1998, s. 113); YTS'de eyü, [eygü, eyi, iyü] "iyi" (Dilçin, 1983, s. 88) şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

Âline zulmi-y-ile bir dirhem nedür hâli anuñ

Didi çanı 'arz u mâlı bunca **eyülük** halkınuñ [2b/59]

Geliñüz gelürseñüz ger **eylük**-ile didi ol

Varduğ aña şordı hâlini tamâm bildürdi ol [3b/93]

Yâhûd görse bir ulu bir **eyü** işügi senüñ

Hâşşa beg ya paşa görebile işügi senüñ [35a/1407]

eydür: söyler, der

Hâriş **eydür** ben unıdam görüben bu hâli

Gitdüm eve vâlih u hayrân olup 'aqlum kâti [124a/4895]

geñez: kolay

Bu kitâbda nice gezmeme diyene dağı nice kez

İbn Hayr'a hem size ide Hâkğ çamu Mevlâ **geñez** [20b/792]

girü: geri

Girü sulţânından oldu bu isim maħkûmdur

Hükme ider ol isme girü hâmilüñ ma'lûmdur [117b/4667]

Halvetine girdi anda ağladı hamd itdi hem

Hâkğ'a taşra çıkdı **girü** didi zevcine o dem [138b/5497]

gökcek: güzel, sevimli, hoş

Ba'zı kendü özine itdi işâret ol hümâm

Dili **gökcek** söz giricek ol mübârek yüzli imâm [2a/30]

- .....
- Çılmazam ecrini zâyi' **gökcek** ide işi kul
- Didi Allâh hem didi nice ki iş ide kul [5b/169]
- Dirler anda vâh bu **gökcek** koçuya nûra yine
- Çıkdı 'illiyinde olanuñ birisi seyre yine [76a/3025]
- Kim ki haqqında benüm aşhâbumuñ itdi sözin
- Gökcek** ol mü' min-dürür bil kim ki eyledi sözin [88b/3542]
- göyünmek:** yanmak
- Böyle zulm odına **göyünmiş** za'îf bî-çârenüñ
- Cânına giçüp bu cevruñ bulması yok çâre anuñ [25b/1007]
- Varur isem ilerü barmak kadardır Cebrâ' il
- Yâ Habîballâh yanaram **göyünürem** der ân bil [50b/2056]
- Diñle cân sem'-ile bir muhriğ hikâyet pür-'iber
- İşidüp **göyüngil** kıssa gûyına ki cân u ciger [121b/4778]
- Bu sözüñi söyledüñ bizi ne dürlü eyledüñ
- Bize ne **göyüngil** bilme bildirüp delü eyledüñ [125a/4935]
- Diñle dilden cân kulağın ur baña saña yine
- Diyen muhriğ-i hikâyât cân yine dil **göyine** [184b/7453]
- güccük:** küçük
- Kimse yâ Eslem kutbudur var gördük anı
- Bir hatun kişi iki üç bile **güccük** oğlına [3b/87]
- Güccügi** didi ki 'ammî bizi va'llâhi 'acîb
- Şâd u mesrûr eyledüñ kaplayasın luğf-ı Rabb [127a/5006]
- ırağ (ırağ):** uzak
- Çarşu geldi yolda şeytân şordı anuñ fikrini
- Didi şeytâna **ırağ** ol yûri kişi ko beni [134a/5309]
- ıssı:** sıcak

İssi günde belüme bağlayuban fevte 'ömür

Kendü eliyle beyt-i mâl devesine kaçrân sürer [1b/4]

Senüñ eyyâmuñda yokdur zulm u rüşvet bilesin

İssi gündür nice gönlüñ ki gerekdür alasin [2b/44]

İşidürem ol kabrden şayha bile zâr u âh

Ururlar **İssi** demüre bozdoğanla olmuş tebâh [124a/4887]

ışmarla-: emanet etmek, teslim etmek, buyurmak

Şeyh diledi göstere fazlın anuñ ğayrına

Şeyh birer tavuk virüp **ışmarladı** her birine [66a/2616]

irmek: ulaşmak, varmak

Çande gidersin didüm didi zekâtda bir deve

Çaçdı bulmağa dürişürem anı **ire** eve [1b/10]

İrmedüm şehre aclardur uyanmaz hiç bular

Cölmeği kodum oda aldana[n]lar anı yalar [3b/97]

Ahmed-i Muhtâr civârında baña virdi qarâr

Virelüm aña şalât bizi de **ire** cennetde câr [126a/4966]

İrişüp birbirine kavuşuban köcuşdılar

İkisinüñ çıkdı ortasından âvâz didi olar [190a/7674]

irgürmek: ulaştırmak, eriştirmek

Hâşşa ol a'lâ Habîb'üm baña kığırdı sizi

Eyleyem hâş **irgürem** dîzâra gösterem yüzi [35b/1424]

Dise diler ger saña **irgürmeye** bu zâlim o

Cidd ider def'a oda girse eger mazlûm o [25b/1001]

Ger mücâhidlik ide zıkrını Allâh'ıñ ol

İrgürür Allâh şühûda ulu şâhiddür o kul [62b/2459]

İrgürür maqşûda Allâh fâyet olmaz ber-murâd

Hâzretine iden tevekkül bulur andan ber-murâd [71b/2849]

irte/ erte: Ertesi, gelecek sabah, yarın, şafak sökme zamanı

EUTS’de yer alan bu kelime “erte, yarın, sabah erken” olarak anlamlandırılır (EUTS, 1968, s. 97). TS’de ise bu kelime “ertesi” olarak verilir (TS, 2009, s. 2136). Nişanyan Sözlükte yer alan bu kelimenin Eski Türkçe “érte, “sabah” kelimesinden evrildiği ifade edilir. Eski Türkçede ert-oldurmak, zamanı gelmek fiilinden Eski Türkçe +A ekiyle türetilmiştir. Bu fiil Eski Türkçe er-“olmak” fiilinden Eski Türkçe +It- ekiyle türetilmiştir” ifadelerine yer verilir. Gülensoy, sözlüğünde bu kelimenin anlamını “erte, ertesi” biçimlerinde verir (Gülensoy, 2011, s. 340). Kelime, söz başı dar ünlülü “i” kullanımından dolayı ses düzeyinde arkaik özellik göstermektedir.

Olmamışdı bil anuñ ceng Kâdisiyye’de *irtesi*

İtdiler ceng-i ‘azîm ki görmedi anı kimsesi [45b/1845]

Hem murâd cümle namâzdur bulardur olan namâz

Oldı ol *irte* namâzı hem şaldı olan namâz [61a/2405]

Kıldı ol taḥkîk şıyâmını müdâm kim ki kıla

Yatsu hem *irte* namâzın ol cemâ‘at-ile kıla [83a/3323]

issi: sahip, iye, fayda, kâr

Ol kişi dir yâ emîra’l-mü’ minîn bugünkü gün

İssi vü erkidür daḥı issi-dürür yazın gün [1b/7]

Bes riyâzet *issin* çekmede bunun-ile key

Tâ necât bula aña *issi* olmaya yarınuñ key [1b/8]

Kim lisân *issi* ola Bû Z̄er’den aşdaḥ ola o

Daḥı kimse ki andan evlâ ola ufaḥ ola o [15b/587]

kaçan: Ne zaman, ne zaman ki, her ne zaman, vakta ki, nasıl, ne suretle

TS’de yer alan bu kelime “ne zaman, ne zaman ki, her ne zaman, vaktaki, nasıl, ne suretle, ne vakit” olarak anlamlandırılır (TS, 2009, s. 2150). Etimoloji Türkçe Sözlük’te ise “kaçan” kelimesi “ne zaman (soru zarfı)” şeklinde verilir ve örnek olarak “kaçan Codex Cumanicus

(1300)" örneğine yer verilir. Kelimenin kökeni ile ilgili olarak kelimenin Eski Türkçe "kaçan" kelimesinden evrildiği ve Eski Türkçe "kaç" kelimesinden "+An" son ekiyle türetildiği belirtilir. EUTS'de bu kelimenin Uygurcadaki ikinci kullanım biçimi olan "haçan" şekli madde başına alınmış ve karşılığı "kaçan" olarak verilmiştir ve kelimeye "ne zaman, ne vakit" anlamları verilmiştir (EUTS, 1968, s. 160).

Nişanyan Sözlük'te ise bu kelimenin geçtiği kaynaklar "Eski Türkçe: [Kaşgarî, Divanü Lügati't-Türk, 1073] kaçan keldiñ [ne zaman geldin], kaçan barsa sen [keşke gitsen] Kıpçakça: [Codex Cumanicus, 1303] tengri sêdân [sendân] haçan tuvmiş [tanrı (İsa) senden ne zaman ki doğmuş]" şeklinde verilir. Hatiboğlu da soru adılı olarak belirttiği bu kelimeye "ne zaman" anlamını vermiş ve soru adılı olarak bu kelimenin ve türevlerinin hatta kişi adlarının bile Latince ile olan bağlantısına dikkat çekmiştir. "Görülüyor ki, her iki dildeki kişi ve soru adları arasında ses, biçim, kullanılış ve anlam bakımlarından önemle dikkate alınacak çok yakın benzerlikler, kök birlikleri bulunmaktadır (Hatiboğlu, 1974, s. 268)." Bu kelime, tüm yönleriyle arkaik özellik göstermektedir.

Her **kaçan** kim beyt-i mâldan fâriğ olurdı 'Alî

Râzî olsun Allâh andan anda kılurdı ol velî [1b/1]

karavaş: cariyeye, köle

'Âleme Rûm'da giderdi dürr gibi kul **karavaş**

Şimdi oldı ulular hâtunları kul **karavaş** [42b/1708]

Hakk Te'âlâ cümle vaqt olmuş buña Hâfız Raķîb

Bu **karavaşını** kılmış hazretine ki karîb [141a/5594]

Dir oğul kız kul **karavaş** kim harâmla besledüñ

Bini yama kim giyesem sen harâmdan eyledüñ [174b/7030]

kaķı-: öfkelenmek, kızmak; itiraz etmek, karşı gelmek; azarlamak, takdir etmek

"Kaķı" kelimesi ilk olarak Eski Uygur Türkçesinde "öfkelenmek, kızmak" manalarında kayıtlıdır; övkeleser kaķısar (Suv 595); Karahanlı Türkçesinde kaķı- "öfkelenmek, kızmak" manasında kullanılmıştır (DLT III 269). Harezmi Türkçesinde kaķı- "öfkelenmek, kızmak" (Kutb 131); Kıpçak Türkçesinde kaķı-/kaķı- "öfkelenmek, kızmak" (CC I, CCG), Çağatay Türkçesinde ise kaķı- "öfkelenmek, kızmak" (Sang 274 v 10) manalarında kullanılan bu sözcük,

Eski Anadolu Türkçesinde “öfkelenmek, kızmak” manalarında kaçı- ve kağı- şekillerindedir. Kelimenin Osmanlı Türkçesinde de belli bir devir daha devam ettikten sonra modası geçmiş ve uygulamadan kalkmıştır (EDPT 609b) (Küçük, 2014, s. 4).

Senüñ-içün yâ İlâhî gayret-i dînüñ-içün

Kağıdum itdüm dir Allâh gayret-i dîniñ-içün [27a/1077]

kañde/kañda: nereye, nerede

Kañde gidersin didüm didi zekâtda bir deve

Kaçdı bulmağa dürişürem anı ire eve [1b/10]

Cümlesinde hişşe vardır pâd-şâha paşaya

Kañde kıldı isnâd ideler pâd-şâha başına [2b/51]

kañı: hani

“Kañı” kelimesi Köktürk bitiglerinde kañı (KT D 9), Bozkır Uygur yazmalarında kayu şeklinin yanında kañu şekilleri de mevcuttur (ETY II 38). Uygur yazmalarında kañu/kayu şekilleri varlığını sürdürür: kayu TT VII 12, 5; kañu U II 4 şekillerindedir. Bu bağlamdan hareketle sözcüğün Köktürkçede ve önceki devirlerde kañı şeklinde olduğu ñ > y ve ñ > n farklılığın bu devirde ortaya çıktığı görülür.

Köktürkçesinin “n” aracılığıyla olduğunu kitabelerdeki il(i)m (a)mtı k(a)nı KT D 9’da iki şekilde misallerinde görülür. Eski Uygur Türkçesi “n” şivesi ve “y” şivesine ayrılmaktadır, “n” şivesinin baskın olduğu yazıtlarda “n” şeklini, “y” şivesinin etkin olduğu yazıtlarda ise “y” şeklini görülür. Bozkır Uygur yazıtlarında kayu ve kañu şekilleri mevcuttur (ETY II 38). Kayu TT VII 12, 5; kañu U II 4. Karahanlı Türkçesinde kayu şekli olmasına karşın, Kaşgarlı Argu lehçesinde kañu şekillerinin yapısına ilgi verilmiştir (DLT I 31).

Harezmi Türkçesinde kañı Ali 17, 32, kayu Kutb 129’da, Kıpçak Türkçesinde kañca/kayda/kañda şekilleri mevcuttur (EDPT 632b), Çağatay Türkçesinde kay/kayu (Sang 277v 20) yapıları bulunurken, Batı Türkçesinin ilk devri olan Eski Anadolu Türkçesinde kañı (YZ 62) şekli daha çok ortaya çıkmıştır, Osmanlıcanın ilk devirlerinde kañı şekli sürerken, bilahare hani > hani şekline evrilir (Küçük, 2014: 6).

Kañı ol ‘izzet ululuk hüküm ü şavlet gitdi ol

Kaldı altında ayaklarıñ olup hor u zelül [24b/964]

kañkı/kañğı: hangi

Ķanķı kûya uğrana Őan kim ya'nî ider Ķarâb

Âhiret var biline anda nice olur Ķisâb [2b/50]

Suçla kimdür münâfık **ķanķı** Ķul muĶliŐ kişi

Ķo nifâķı gec riyâdan Őadık ol muĶliŐ kişi [6a/188]

Didi **ķanķı** kişi kim bir kişi bî-'amel Ķıla

On kişi üzre bilürken ol daĶı efdal ola [11a/402]

Bû Hüreyre girü râvî Allâh andan râzî ola

Şordı bir kişi ki **ķanķı** Őadaķa a'zam ola [16b/622]

Ķanķısında ola budur ki gelür olsa âŐikâr

Bes elem-kârũ Ķamuda görür ne böyle oldu kâr [67b/2672]

ķaraņu: karanlık

Söz konusu olan bu kelime, EUTS'de "karangku" Şeklinde (Caferoğlu, 2011, s. 167), ETG'de "karaņđu" (Gabain, 2007, s. 278), DLT'de "kanaņgu, karaņku" (Atalay, 2006, s. 199), TaS'de "karaņu, karagu, karaņılık, Ķaranuđ, ĶaraņuluĶ, Ķaraņuluk" Şekillerinde geĶmektedir. Bütüne bakıldığında "karanlık" anlamına gelmektedir (TaS, 1983, s. 127).

Olduğım zıkr eyle iĶŐanuđdan unıtma beni

Hem daĶı gice **ķaraņusu** bürüdükde seni [131b/5208]

Ķaraņu gicede yir altında kişi ne Ķalur

Őanma mestûr olur ol yir ol zamân Őâhid olur [176b/7112]

ķatı: Ķok, Ķok fazla; sert, sağlam

Müslimîn zâyi'ide [Ķün fâ'ide] yoĶ Ķürmeti

[Ol Müslimîn] Ķıla taĶŐîr 'azâb Ķeker **ķatı** [1b/14]

Cân başına ŐıĶradup döndi 'Ömer anda hemân

Didi yâ Eslem gidelüm **ķatı** tîz bu zamân [3b/98]

İŞidüp ManŐûr bunu bulup te'essür ağladı

Ķatı Ķatı ĶıĶkırup âvâz idüp zâr eyledi [28b/1136]

Ki bilür ac göz gâfil iş **katı** müşkil olur

Göz bugün açılmaya yarın başa çok iş gelür [35a/1410]

Bunları görüp gidermeyen izinden gafleti

‘İbret almayan kişinüñ göhlüdür taşdan **katı** [174a/7004]

Bu hadîş-dürür beşâret **katı** muhkemdür recâ

Fazlı-ile bize itdüñ bâbına ki ilticâ [217a/8783]

kendözi, kendüzi [gendüzü, kendi özi, kendözi, kendüzü]: kendisi, zatı, şahsı, nefsi

Şordı biri yâ emîra’l-mü’minîn n’içün bunı

Kendözün elün-ile idersin didi anuñ-çün bunı [1b/4]

Bunlaruñ birin idesiz size irişür dirdi

Kim ‘uqûbet ol oları **kendözi** gider idi [23a/900]

Aña hem maḥbûb-ı Haḫ Haḫ **kendözi** olmuş-durur

Haḫ yolunda hep vücûdın müztaḥmil ḫalmış-durur [55a/2238]

kendü: kendi, kendisi

Ba’zı **kendü** özine itdi işâret ol hümâm

Dili gökcek söz giricek ol mübârek yüzli imâm [2a/30]

Hâşşa bu bu hâlde kim müşterî kıldum aña

Kendü ol dem efdal iken ḫamınuñ didi baña [4a/104]

kendüyi: kendini, kendisini

Zâkirün zikrine göre fâ’idesi zikrinün

Kendüyedür aña göre Allâh ider zikrin anuñ [61b/2432]

keret: kere, kez

Bu **keret** yigirmi kişi çıkuban ‘azm eyledük

İllerine bir gazâ-yı naşb idüp ‘azm eyledük [231a/9399]

Bir **keret** zulm idene de az çok meyli iden

Yapışa od aña olına ‘azâb ol odılan [232b/9460]

key: çok, pek, gayet, pek çok

Bula yol gâyet kurbâ bul muhlîş kişi

Olalum ki *key* kurb-ı ehl-i kul muhlîş kişi [6a/204]

kıgır-: çağırmaq; bükme, çekme

Dir icâbet eylegil seni halîfe *kıgırur*

Çalkdı işidicegüz anı halîfe *kıgırur* [21a/823]

Hâşşa ol a'lâ Habîb'üm baña *kıgırdı* sizi

Eyleyem hâş irgürem dîzâra gösterem yüzi [35b/1424]

Bizi aña ümmet itdi cândan uyduq biz aña

Bizi Allâh'a *kıgırdı* gidelüm Hâk'dan yaña [53a/2146]

Şer'a uy şer'î gözet tutgıl Resûl'ün sünnetin

Bizi Allâh'a *kıgırur* key tatalum da'vetin [157b/6308]

Vardı oğlı ol şakînün kim Muhammed nâm-idi

Gördi kılın böyle ol oğlın *kıgırdı* aña didi [189a/7642]

kim: ki

Baña ihsânün cezâsın böyle idim ben saña

Şimdi bu oğlancuğün öldürme *kim* duymaz baña [135b/5371]

kimesne: kimse

Köktürkçe, Eski Uygur Türkçesi, Karahanlı Türkçesi dönemlerinde kullanımına rastlayamadığımız “kimesne” kelimesi Harezmi Türkçesi döneminde kimerse ‘herhangi biri, bazısı’ (Sağol, 1993, s. 737); Eski Kıpçak Türkçesi döneminde kimesne ‘kimse’ (Karaatlı vd. 2007, s. 149) şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

Eski Anadolu Türkçesi dönemine bakıldığında kimsene, kimerse ‘kimse’ (Timurtaş, 2012, s. 302); Çağatay Türkçesi döneminde ise hic kimerse ‘hic kimse’ (Eckmann, 2017, s. 123) şeklinde kullanılmıştır.

Hışm u kavm u dost u yoldaş hep unıtmuşlar sizi

.....
Kardaş koñşıdan anmaz *kimesne* birüñizi [121b/4786]

‘Âlemi yakup yıkup yoğ itse şûmı şerri anuñ

Kimesne görmez ‘aceb hep bildi hâlin şerrinüñ [164b/7866]

koç-: kucaklama, kucaklayış

Eski Uygur Türkçesinden itibaren Türkçede kullanılan koç- fiili (Caferoğlu, 1993, s. 122), Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinden DLT’de koç-/koçuş- (Atalay, 2013, s. 22) şeklinde Atebetü’l-Hakayık’ta ise koç- (Arat, 2006, s. 222) şeklinde görülmektedir. Orta Türkçenin diğer lehçelerinden olan Harezmi Türkçesinde koçuş- ‘kucaklaşmak’ (Ünlü, 2012, s. 351), Kıpçak (Toparlı vd. 2007, s. 151, 162) ve Çağatay (Ünlü, 2013, s. 643, 663) Türkçelerinde ise koç-/koç- biçimlerinde görülen koç- fiili, Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde yaygın bir kullanıma sahiptir.

Her ne hâlde gitdiyse eyle gördi anı ol

Çıkdı yol üzre ‘Ömer buluşdı *koçdı* anı ol [37b/1500]

Koçdı kız babası kabrin süreyüz toprağına

Başladı girü vü yerüñ yakup inen ü sağına [129a/5096]

Gel baña ol yakın iy sevgilü kardaş şimdi sen

Koçuşalum buñca sen beni koçam hem seni ben [188b/7612]

ko-: koymak, bırakmak

DLT’de bu kelime için üç ayrı madde başı kullanılmıştır. Bunlar; koy-, kod- fiilleridir (DLT, 2005, s. 434). Kelime, söz sonunda “y” sesini barındırmamasından dolayı ses düzeyinde arkaik özellik göstermektedir.

Arkama vurur getirür beni didüm ki *ko* beni

Yâ emîra’l-mü’ minîn seni götüreyim ben bunı [4a/105]

Saçıla kimdür münâfık kanķı kul muhliş kişi

Ko nifâķı gec riyâdan şâdıķ ol muhliş kişi [6a/180]

Ko beni kim nârumı söyündürüp nûruñ demi

Kıldı hep yok vârumı bilgil senüñ-çün zârımı [6b/214]

Añla bundan sen muţî‘ u ‘aşîñüñ aĥvâlini

Tâ'at it 'işyânı ko bil âhîret ehvâlini	[99a/3997]
Hüzni koñ mesrûr oluñ Allâh'ı hoş zîkr eyleyiñüz	
Luţfıñı fikr idüp aña kerre şükr eyleyiñüz	[126b/5005]
ķulaġuz : kılavuz	
Pes ķulaġuz olur aña düşer öñine yürür	
Şuñdan kim varur ol köşki aña açar virür	[259a/10541]
muştı : müjde	
Muştulanuñ biliñüz siz bir kişi sizden olur	
Şayla Ye'cûc ü Me'cûc'den hemân biñ kişi olur	[209a/8441]
Muştular hem zevcesine varuban virür ħaber	
Ol hemân ta'cille tîz ħalkar aña olur ħaber	[256b/10389]
nice/niçe : nasıl	
Bir nice eyyâm bunuñ üzre geċüp bir gün anuñ	
Tâ ki üstine girür ħara aşu anuñ zevcinüñ	[133b/5290]
nice bir/niçe bir : ne vakte kadar, daha ne kadar	
Vaċt-i inşâf olmadı mı nice bir bu ma'siyet	
Tevbe ħıl ol ulu Mevlâñ'dan dilegil maġfîret	[152a/6070]
n'idügin : ne olduġunu	
Tâ n'idügin didiler meskenleri ezvâcınıñ	
Oldı bunlar hem çıkar ħaynar içinden kevşerüñ	[86b/3472]
niteki : gibi, benzeri	
Ġayrıdan niteki geldi saña hem senden gider	
Ġayruña varur senüñ ol dâ'imâ cevân ider	[33b/1337]
Zerre te'ħir yok aña bir dâne artuċ yiyemez	
İçemez bir ħatre artuċ niteki eksük olmaz	[182b/7354]

ol: O, teklik üçüncü şahıs zamiri

Ol “o” hem işaret zamiri hem de üçüncü tekil şahıs zamiri “ol” şeklindedir. ET’de ve OT’de “ol” yapısında olan zamir, EAT’de de benzer yapı devam etmiştir. Eski Anadolu Türkçesinin son devirlerinde “o” şekline evrilmeye geçen “ol” zamiri, hem Osmanlıcada hem de Türkiye Türkçesinde “o” şeklinde görülmektedir. (Küçük, 214, s. 8).

Bırağılup anda böyle unıdılmış almuş *ol*

Olmuş anuñ mâl u ehli bunlaruñ zevkine yol [123b/4853]

Ol zamân düşdi mühim ide sefer bu zevc anuñ

Kendüden yeñici arındaşı var idi zevcenüñ [133b/5286]

olar: Onlar

İtdi ayrân bu itâb âyete melûl ıldı beni

uşsa virdi cânanı bilmek *olar* ala beni [122b/4825]

od: ateş

Sucla girü a’ı diyüben orudan *oddan*-durur

a’f u ‘al u dîn olup ki ıla *oddan*-durur [2b/60]

Ola bir bünyân gibi birbirine aya ola

Mü’minîn hep amu şâlih ola *oddan* urtıla [4a/132]

Mancılıdan atılıp *oda* düşerken der-hevâ

Geldi Cibrîl âcetüñ var mı idem dir iltizâm [50a/2038]

Bende sen eyler *odda* görürem gibi sini

orup sen tutdılar boynuñ yaacu yerini [33a/1326]

Var iken nesnesi ki anda ol su’âlinden anî

Ol su’âlde kendüye arturur cehennem *odunu* [74b/2968]

oñ-: düzeltmek, onarmak, iyileştirmek; akıl erdirmek

Didi ilçî oldı anı gönderen lîk *oñmadı*

Mülk ü dünya oldı belâ baña beni *oñarmadı* [34a/1358]

özge: başka

Yok recâm Allâh'dan **özge** diñle nâs degül viren

Rızk oldur viren alan kamu koyup giydiren [60a/2370]

Halka hep hoddur çü mâni‘ olamaz bir ahad

Gizlemek **özge** nesne yok-durur bunu idesiz [66a/2628]

Diyeler kim Tañrı budur andan **özge** Tañrı yok

Hem benüm-çün Resûlu’llâh diyü olalar tanuğ [166b/6688]

Dil-ile dilden didi kim ben şehâdet eylerem

Tañrı birdür andan **özge** Tañrı yokdur bilürem [221a/8991]

sağışla-: saymak; düşünmek, hesap etmek

Anda bulunan ğanâ’im olsa da mülküñ çoğ idi

Çoklığından **sağışa** gelmesin anuñ yoğ idi [48b/1961]

segir-: sıçramak, koşmak

“segir” kelimesi DLT’de “seğirtmek” şeklinde geçmektedir. Anlamı ise “koşturmak”tır (Atalay, 2006, s. 510). TaS’de “1. Koşmak. 2. Yürümek. 3. Koşturmak. 4. Saldırmak, akın etmek, çapul için hücum etmek” anlamlarında geçmektedir (TaS, 1983, s. 183).

Yüreyü **segire** yazdı üstine sürçesi düşe

Niçe biñ biñ yılda irer gücle varur başa [154a/6156]

Anda tahtından inüp yalın ayak **segirdi** aña

Çoçdı anı didi n’içün böyle geç geldüñ baña [207a/8398]

Segridüp iki kâfir anda birin aldılar

Ol yidinüñ baş aşığa ol kazana şaldılar [221a/8986]

şimarla: ismarlamak, emanet etmek

Çaçdı Allâh’dan girü Allâh’a kim şatun alur

Anı Allâh’a **şimarlar** ğayrıdan âzâd kıılır [33b/1349]

şınuğ: kırık

‘Arş idindi böyle kalbi ol Şekûr yevm-i dîn

Mâlîni şnuḡ dile zî-sa‘d u büşrâ-yı metîn	[28a/1104]
‘Ayn-ı fazluñdur ki nice tâb-ı nûruñ eyledüñ	
Ḥayy idüp zikrüñ şnuḡ yoḡ ḡalb-i ṭavruñ eyledüñ	[55b/2254]
Yalıñuz ḡaldum gemide mâl u dirahṭı bile heb	
Ol şnuḡ gemiyle çıḡardı buraya Ḥaḡḡ u Rabb	[140b/5580]
Oluram ben binim-içün ḡalbleri şnuḡ	
Oluram ben iste şnuḡ ḡalblerinde anlaruñ	[261a/10630]
süci : şarap, içki; içki içme	
Nâsa zulmi yoḡ-durur inşâf ü ‘adli anlaruñ	
Süci icme hem zinâ vü uğrılıḡ ḡâli anlaruñ	[32b/1303]
Dörd denizi var biri ş u biri süd bal birisi	
Biri süci baş bular ırmaḡlar andan var işi	[85a/3397]
Ol mübârek başı bu altun ṭabaḡ üzre Yezîd	
Ḳoyuban ḡodı önünde süci getürdi ol ‘anîd	[186b/7540]
süñgü : mızrak	
Birbiri ardınca sancaḡlar gelür bir atlınuñ	
Var elinde bir süñgü kim demiri çıḡmuş anuñ	[186a/7510]
şovuḡ : soḡuk	
Âyînesi ḡabları anuñ ḡümişdendür ḡamu	
Hem şovuḡdur ḡardan ol yumşaq-durur ḡaymaḡdan o	[87a/3488]
Alma ‘ârîz emrini ıssı şovuḡ hem ḡayrı ḡâl	
Dürlü vü emrâz u belâya zulm-i erbâb u ḡalâl	[98a/3957]
söyündürmek : söndürmek	
Ḳo beni kim nârumı söyündürüp nûruñ demi	
Ḳıldı hep yoḡ vârumı bilgil senüñ-çün zârımı	[6b/214]
şimden girü : bundan sonra, bundan böyle	

Anlara cem' olup anlar gelmeye bize dağı

Biz varavuz anlara **şimden girü** dâ'im ağı [38b/1543]

şol: şu, o

Didi Şevrî Raḥimehu'llâh **şol** ki nefsin bildi ol

Nâs anı medḥ eylemek olmaz zarar itmege yol [68b/2717]

Ol-durur ol **şol** Ebû Zer ki Resûl'ün ḥazreti

Aña âl u şaḥbına bulalum şalâtla raḥmeti [15b/585]

N'idesin **şol** taḥtuñ kim sen anuñ üstindesin

Çün otura her biri yirlü yirinde bilesin [110a/4407]

ṭamu: cehennem

Ṭurıban a'mâl ortasında şorılır ṭamu

Cennet olur âdemi yiri anda elbet ya **ṭamu** [2a/21]

Ger muḥâlif ola 'işyân ide ḳul yirin **ṭamu**

Eylerem 'adl iderem çün kim rızâmdan ḳaçdı o [5b/168]

Ṭamudan bu heybeti görüp kesb-ile ḳuvveti

Ayağ üzre ṭâḳati yoḳ ṭura hep çün ki ḳatı [6b/220]

ṭaş: dış

Hep münâfık **ṭaşı** hoş ilçi muḥabbet ki tâm

Mîr ü ḳâdî neylesün şart-ı şehâdet göre tâm [135a/5337]

tizrek: derhal, hemen

Tizrek idüp aña n'oldı saña n'oldı saña

Dirler idi dir idi ḥâlin ne oldı aña [26a/1024]

Tâ olur bu mülke vü dünyâdan baña böyle ḳıla

Bini ḥâşşa **tizrek** benden hem ol zâ'il ola [34a/1359]

Ol Ḥabîb'e işidüp ḥubb u Ḥabîb'e olur vuşûl

Tizrek aña da bunuñla tesellî didi ol [145a/5771]

tuş: karşılaşma, tesadüf, rastlamak

Dünyede şâlih ‘amel tevbe muşîbet kişinüñ

Tuş olup toğrulatmayup egrisi kılsa işinüñ [154a/6160]

uçmak: cennet

Fıkr iderseñ gör nice zâhir-dürür **uçmak**-durur

Sırrı hem nice ‘ayândur zerrece zulm itmez ol [165a/6638]

uş: işte

Uşda yakîn geldi dimek ma‘nîsini halk alır

İhtimâl virmez halîfe o ki yola yönelür [2a/31]

Uşda bu itdi zinâ diyü şehâdet kılar

Tâ ki seni recm ideler bini râhat kılar [134b/5323]

urmak: vurmak

Tağlanup ol gışş yanup altunı ayrılmak gerek

Pas gidüp cevher saçılup nûrı berç **urmak** gerek [154b/6169]

uğrı [oğrı, uğru]: hırsız

Süci içen [ü] zinâ iden hadd-durur olar

Öldürürler **uğrıları** lîk ulusu kendüler [32b/1304]

yağşı: iyi, güzel

Geydüm anda ol ‘abâyı dahı ol yük kaftanı

Terk-i **yağşı** at binerdüm benimdür bindüm anı [34a/1353]

yatlu: kötü, uğursuz, adi, fena

Yatludan eyü seçildi buldı yol muhliş kişi

Şıdk-ile uydı enbiyâya aldı yol muhliş kişi [6a/195]

Zâhirüñ görür hemân halk kamu ‘âciz hem olar

Hep kulum durur nef‘ yok eyüye **yatlu** göreler [35b/1418]

yarağ [yarağ]: silah, levazım, teçhizat

Yanuña alup kuvvet u kudret virür misin anlara

Yarağ u mâl u tavarla kim virsin anlara [22a/852]

Sen **yarağda** olmaduñ diyüp olur añsuz bulam

Vây ölem vây bu ölüm âh vây ölüm hây vây ölüm [174a/7003]

yarlığa: bağışlamak, affetmek

Ƙıldı ulu himmetin ol **yarlığadı** ümmetin

Bes anuñ Allâh bize itdi ki a'âlâ rahmetin [6a/200]

Şıgınuram saña şerründen kim ola 'ilmüm aña

Yarlığa baña şunı kim 'ilmüm olmaya aña [7a/241]

Biridir birbirine kim neyler misin biri kaçan

Yarlığadı Allâh Te'âlâ'dur bugün anı ben [80a/3199]

Biridir birbirine kim n'eyler misin biri kaçan

Yarlığadı Allâh Te'âlâ'dur bugün anı ben [80a/3201]

Yarlığadı hep günâh ü vizrümü buldum halâş

Oddan âzâd eyledi cennetde virdi câ-yı hâş [126a/4969]

Ben dağı bağışladum Allâh-içün cürmüñizi

Yarlığaya Allâh Te'âlâ fazl ulu cümle bizi [219a/8898]

Rahmet eyle zenbümize **yarlığagıl** yâ Kerîm

Ƙamu hep sensün Ğafûr u Berr ü Mennân ü Raĥîm [262b/10699]

yayağ: yayan, piyade

Baş açuğ yalın ayağ atam yide geldüm **yayağ**

Geldiler gören beni Ƙapuda olan yağın ırâğ [34a/1355]

yid-/yed: çekmek, götürmek

Ba'zı dir birdi deve nevbetle biri aña biner

Ꞑul **yider** Mevlâ biner Mevlâ **yider** tâ kul biner [2a/27]

Baş açuꞑ yalın ayak atam **yide** geldüm yayak

Geldiler gören beni kapuda olan yakın ırak [34a/1355]

yig/yeg/yeğ: iyi

“yig/yeg/yeğ” sözcüğü EUTS’de “yäg” şeklinde ve “yeg, iyi, pek iyi” anlamlarında yer almaktadır (Caferoğlu, 2011, s. 292). ETG’de “yig, yeg” şekillerinde “daha iyi, mükemmel” anlamlarındadır (Gabain, 2007, s. 311). DLT’de “yeğ, üst, üstün, daha iyi, iyi, hayırlı” anlamlarıyla geçmektedir (Atalay, 2006, s. 239). TaS’de “yig” madde başı ile “1. Daha iyi, üstün 2. Kuvvetli, baskın” anlamlarıyla yer aldığı görülmektedir (TaS, 1983, s. 245).

Oldı on yıldan ziyâde ol emîrâ’l-mü’minîn

Her günü anuñ sürûr ü **yig** idi fetîi idi hemîn [45a/1831]

Bes karañluk gitdi anlar buldı şiddetden necât

Şonuña mevtden kırtuluban **yig** buldılar hayât [136b/5410]

yigrek/yeğrek: daha iyi

Pes didi ilçi baña yigil yimek ger olaydı

Ümmi Gülsûm râzî bizden dağı **yigrek** kılaydı [36b/1472]

yügrüş: hız, sürat, koşuş

Hak tesâbuꞑla buyurdi cennet ü gufrânına

Yarışalum **yügrüşelüm** cennet ü gufrânına [81b/3252]

Yügrüşüp ardınca dağı benüm hatunumuñ

İşidem ağlamasın efgânı katıdur anuñ [179b/7234]

SONUÇ

Müellif, eserini yazarken amacının dinî-tasavvufî bilgileri halka arz etmek, Hz. Peygamber’in şefaatinin kazanmak olarak görmekteyiz. Metinde yer alan ilgili beyitler bu görüşümüzü desteklemektedir. Mesnevi, fâilâtün fâilâtün fâilâtün fâilün kalıbıyla yazılmıştır. Eser, 11 752 beyitten oluşmaktadır.

Dil, bir milletin kültür, gelenek-görenek, âdet vs. özelliklerini taşıyan ve bu özelliğini gelecek nesillere aktaran en önemli bir kavramdır. Türk dilinin geçirmiş olduğu bu zaman serüveninde

kelimeler sürekli değişim ve gelişim hâlinde olmuştur. Eski çağa ait, bugün yazı dilinde kullanılmayan “arkaik/eskicil” diye tabir edilen bu kelimeler, Türk dilinin tarihî serüveninde önemli bir yer teşkil etmektedir.

15. yüzyılın sonu 16. yüzyılın başında yazıldığı tahmin edilen *Kitâb-ı Hâdî* adlı eser, arkaik/eskicil sözcükler bakımından zengin ve incelenmeye değer, kıymetli bir el yazmasıdır. Yazıldığı dönem itibarıyla oldukça yalın, süssüz ve açık bir dille ele alınmış olan bu eserde hem mana ve şekil farklılığına uğramış hem de eski Türkçedeki şekillerini korumuş olan pek çok sayıda arkaik sözcüğe denk gelinmiştir. Bazı arkaik unsurların kullanımı Türkçenin ilk yazılı belgeleri olan Yenisey yazıtlarına götürebilirken bazılarının da kullanımı daha geç dönemlerde görülmektedir. Tespit edilen arkaik unsurların tarihi Türk lehçelerinde görülmesi Türk dilinin sürekliliğini göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

İncelenen eserde altmış üç tane isim , yirmi sekiz tane fiil, üç adet edat, iki adet bağlaç, on adet zarf olmak üzere toplamda yüz dokuz adet arkaik sözcük tespit edilmiştir. Belirlenmiş bazı sözcüklerde anlam değişmesi meydana gelmiştir. Söz konusu sözcüklerin isim olanlarından bir kısmı şunlardır: “eyü, kıanda, kıanğı, kimesne. Fiil olan kelimelerden bazıları ise “ayt, kıağı” şeklinde geçmektedir.

Ayrıca “ayruk” kelimesi “u” yuvarlak ünlüsünü barındırması sebebiyle ses düzeyinde arkaik özellik göstermektedir. Beg kelimesi “g” sesini barındırması yönünden arkaik özellik göstermektedir. İrte/erte, söz başı dar ünlülü “i” kullanımından dolayı ses düzeyinde arkaik özellik göstermektedir. “Kıaçan” kelimesi tüm yönleriyle arkaik özellik göstermektedir. “Kıo” sözcüğü “y” sesini barındırmamasından dolayı ses düzeyinde arkaik özellik göstermektedir.

Kısaltmalar

DLT: Atalay Besim (Çev.) (2006), *Dîvân-ı Lügâti't-Türk*.IV, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

EATS: Kanar Mehmet (2011), *Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü*, Say Yayınları, İstanbul.

ETG: Gabain A.Von (2007), *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın) Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

EUTS: Caferoğlu Ahmet (2011), *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

TaS: (1993), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

KAYNAKÇA

- Arat, R. R. (1999). *Kutadgu Bilig I Metin*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Caferoğlu, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Çapan, P. (2005). *Tezkire-i Safâyî (Nuhbetü'l-Âsâr min Fevâidi'l-Eşâr)*. Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Civelek Kınay, N. (2022). Dinî Muhtevalı Eser Örneği Olarak İbn Hayr'ın Mesnevisi. *Şirnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (29).
- Clauson, G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth century Turkish*. Oxford University Press.
- Ercilasun, A. B. (2004). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Akçağ Yayınları.
- Eyüboğlu, İ. Z. (1991). *Türk dilinin etimoloji sözlüğü*. Sosyal Yayınlar.
- Gabain, A. V. (2007). *Eski Türkçenin Grameri*. M. Akalın (Çev.). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gülensoy, T. (2011). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe kelimelerin köken bilgisi sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- İbn Hayr. *Kitâb-ı Hâdî*. Millî Kütüphane 06 Mil Yz B 108, Ankara.
- İnce, A. *Tezkiretü 'ş-Şuarâ Sâlim Efendi*. Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- İsen, M. (1990). *Latîfî, Tezkiretü 'ş-Şuarâ ve Tabsıratü'n-Nuzamâ*. Kültür Bakanlığı.
- Küçük, Serhat. (2014). Şeyyad Hamza'nın Yûsuf u Zeliha'sındaki Arkaik Unsurlar. *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (52), 1-25.
- Kuşdemir, A. (2024). Fuzûlî Dîvânı'ndaki Arkaik Unsurlar. *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(15), 174-192.
- Kutluk, İ. (1978). *Kınalızâde Hasan Çelebi Tezkiretü 'ş-Şuârâ*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Meredith-Owens, G M. (1971). *Meşâirü 'ş-Şuarâ or Tezkire of Aşık Çelebi*.
- Ölmez, M. (1995). *Türkmence-Türkçe Sözlük*. Simurg Yayınları.
- Ölmez, M. (2003). "Çağataycadaki Eskicil Öğeler Üzerine" Mustafa Capolat Armağanı, hz. A. Ata, M. Ölmez.
- Saraç, M.A.Y. (2006). *Osmanlı Müellifleri*. TÜBA.
- Sehî Bey (1980). *Heşt Behişt*, Tercüman 1001 Temel Eser.
- Sıvışan, H. İ. (2024). Hamzaname'nin 60. Cildinde Yer Alan Arkaik Kelimeler. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 9(1), 153-181.
- Solmaz, S. (2005). *Ahdi ve Gülşen-i Şuarâ'sı*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara.
- Türk Dil Kurumu. (2009). *Tarama Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları, 3. Baskı.
- Türk Dil Kurumu. (2011). *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Türk, O. (2021). Hamzaname'nin 72. Cildinde Yer Alan Arkaik Kelimeler. *Hikmet-Akademik Dergisi*, (15).
- Uygur, S. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*. <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/hayroglu-ibni-hayr>. Erişim Tarihi: 14.11.2024.
- Yılmaz, K. (2001). *Güftî ve Teşrifâtü 'ş-Şuarâ*. Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

